

**PEDRO JUAN CRUZ DE RENTERIAREN
"CRISTINAUAC BIARRECO DABEN DOCTRINEA"Z**

Markina, 1983-IX-25

Xabier Altzibar

Juan Cruz de Renteria ez da idazle ezaguna gure artean, oso zaharra ez hogeita hamar den arren. Orain 30 bat urte, Ruiz de Larrinagak, Aita J. A. Uriartek Luis Luciano Bonaparte printzeari idatzitako eskutitzak argitara eman zituenean izan genuen, beharbada, gure idazleaz lehenengo aipamena. Ordurako Bizkaiko Diputazioko Bonaparteren bilduman zegokeen, baina Ruiz de Larrinaga berak ere ez zuen ezagutu ahal izan.

C. González Echegaray jaunak, Bizkaiko Diputazioko eskuizkribuen katalogoan, eta orain 10 bat urte egin zuen Bizkai, Gipuzkoa eta Nafarroako Diputazioetako liburutegietan gordetzen diren Bonaparte bildumako eskuizkribuen katalogoan hauxe dio:

297. JUAN CRUZ DE RENTERIA: Cristiñauac biarreco daben doctriña, berac egunero eguin biar dituen lanac... Catecismo en dialecto vizcaino, subdialecto de Plencia. Al final hay una nota que dice: Con sumisión a la Censura Eccla, es propiedad de Juan Cruz de Renteria.
50 fol, 22 cm.
Rust.
Proc.: BDV m/s Bv-40.

Eta beheraxeago:

Existe una aparente contradicción entre los caracteres externos de este manuscrito (letra, papel y tinta parecen de fines del S. XVIII como indica en su catálogo J. Bilbao) y por otro lado la alusión arriba transcrita del P. Uriarte en 1867. La explicación puede ser que el D. Juan Cruz de Renteria fuese ya muy anciano en 1867 y el manuscrito lo hubiera escrito en su juventud, por lo que presenta caracteres caligráficos propios del siglo anterior.

Nolanahi ere, Renteriak bere dotrina XVIII. mendeko azken hondarretan edo XIX.eko hasieran idatzi zuelako ustea okerra da, eta ikusi besterik ez dago jaiotze agiria: J. A. Moguel hil zen urte berean, 1804an, jaio zen gure idazlea, eta ene ustez mende erdia iragana zela idatzi zuen.

M-B. Alzolak (BRSBAP 1973) gure idazleak bere obra nola partitu eta berezi zuen azaltzen digu orrialdez orrialde.

Eusko Ikaskuntzaren azken Kongresuan A. Lino Akesolo eta J. M. Etxebarría ere egile honen Sermoe ezezagunez aritu zitzaizkigun.

Eskuizkribua

Nahiko ondo kontserbatzen da, baina zenbait orrialde irakurtzea neke-tsua da, eta hitz eta letra batzu asmatzea (a/e, b/v, etab.) ez oso erraza eta zalantzazkoa behin baino gehiagotan.

Plentziako Udala argitaratzekotan dabilen liburuan agertuko dira besteak beste, Renteriarren lanak.

Nik, dena dela, makinaz pasatua dut, textoa dagoen dagoenean utziz, eta zalantzazko kasuetan ohartxo batzu orrialdearen pean ezarriz. Eta hor du Euskaltzaindiak Renteriarren obra, Azkue bibliotekan, nahi lukeenak irakur nahiz aztertze.

Egilea

Egileaz zer edo zer jakiteko bada aukerarik, eliz artxiboetan behintzat. Maiz agertzen da Gorlizko Ama Sortzez Garbia deitzen den parrokiako paperetan, sarritan haren eskuz idatziak direnak.

Gure idazlea, Plentzia eta inguruetako historiaren lekuko da 40 urtez. Orain nongoa genuen azalduko dugu, hau da, nongo euskara ikasi zuen haur zelarik, noiz jaioa dugun, noiz hila eta non bizia azken 40 urtez.

Ikus dezagun jaiotze agiria. Honela dio:

“Pedro Juan Cruz de Rentería.

En quince de septiembre y año de mil ochocientos y quatro yo In. Vicente Maria de Ybarra Presbitero Beneficiado de estas unidas Yglesias matrices de Santa María y San Pedro de Munguia y sus filiales de Larrauri y Meñaca con permiso del cura Parroco de estas dhas Yglesias matrices Baup-tice a un niño a quien puse por nombres Pedro Juan Cruz, que segun la jurada declaracion nacio a las siete y media de la noche antecedentes; es hijo lexítimo de Manuel de Rentería, natural de Plencia y Maria Josefa de Landesa natural y vecinos de esta: sus abuelos Paternos Jose de Rentería ya difunto natural de Baquío; y Josefa de Ormaza natural de dha de Plencia, y vecinos que fueron de ella; Maternos José de Landesa y Maria Antonia de Goyri naturales vecinos y feligreses de esta de Munguia; Padrinos Pedro Antonio de Bolibar y Vicenta Ysidora de Bolibar residentes en esta a quienes adverti el Parentesco espiritual y demas obligaciones que contrageron en cuia fe firmé. D. Vicente de Ybarra. Greg.º Manl. de Vergara.”

Eta hona hemen heriotze agiria, Gorlizko eliz liburu batetik jaso:

"Dia treinta y uno de Mayo de mil ocho cientos setenta y cuatro, se enterró en esta parroquia el Cadaver de D. Juan Cruz Renteria Cura y Beneficiado de ella de edad de setenta años de una muerte repentina por la cual no recibió los Santos Sacramentos y que conste firmé = Dionisio de Undabarrena."

1932.ean azaltzen da Gorlizen Abade eta Benefiziado gisa, eta ordutik aurrera etengabe agertzen zaigu urterik urte Gorlizko eliz liburuetan.

Plentziako *villa* eta Gorlizko elizatearen artean izan zen bai errieta eta istilurik iragan mendeetan. Plentzia itsasora emana zen, arrantzu, gazigitza, merkatalgo (baialean koipe etab.) eta untzigintzara. Baina Konbentzioko gerratean eta batez ere Inglaterrarekin izandakoetan, alde batetik Espainiako Itsas Armadak Plentziako untiak eta unti gizonak beretako har eta bestetik ingelesek hainbat preso egin zituzten. XIX. mendean Bilboko merkatalgoak ito zuen Plentziako portu txikia.

Gorliz, Renteriaren garaian, batez ere baserri ekonomiatik hornitzen zen, baina ukan zuen aintzineko denboretan, Plentziaren loratzearen ondorioz, unti eta itsas gizonik (*).

J. C. de Renteriak asko idatzi zuen, bai euskaraz (Dotrina, sermoeak), bai gazteleraz. Garai hartako Gorlizko eliz paper aunitz berak izkiribatuak ditugu. Badu diru kontuen liburuxka bat eskuz idatzia, eta zenbait expediente, auzi paper, informe etab. Horietarik ez gutxi Andra Mari Agirreko ermitaren jabegoa dela ta.

1832.urtean, Gorlizko elizan agertu bezain laster, bere eta bere apaizki-deen egoera ekonomikoaz jabetu nahi du. Horretarako, lehenik, J. Olagibel-en etxean zeuden elizako liburuak bildu eta inbentario bat egiten du (**).

1833.ean *Real Nobeno* delakoa ez pagatzea eskatzen dute eta erdiesten.

1842.ean Gorlizko abadeek kexatzen dira, kongrua 12.700 errealelara jasoaz, Diputazioaren baiespenez. Eliztarrek diote baserri emaitzak 1833.etik beheratuz joan zirela eta kopuru hori 77 kontribuzio-emailerentzat gehiegitxo zela. Bestalde *Plan Beneficial* deitzen zeneko dirua ere Udalak soberaxkotzat jotzen du. Abadeok 2.200 erreale eskatzen Elizaren Fabrikarako, eta 1852.etik aurrerantzerako 2.000 jaristen. Eliz Kabildua, ordea, kexu.

Eliztarrek, mende erditsuan, 10-12 bat anega gari eta 24 bat anega arto pagatzen zioten, txakolinaz aparte, hiru apaizek osatzen zuten kabilduari. Gorlizko Udalak, 1854-59 bitartean behintzat, 3.500 errealea pagatzen zien.

(*) Ikus datuak. *Estudios Socio-Económicos Comarcales. Plencia-Munguía*. Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Bilbao.

(**) *Inventario de escrituras de censos, libros parroquiales y de algunos otros papeles que por sus números se notan.*

Bestalde, Renteria Kabilduko diru biltzaile izan zitzaigun 1845-50 bitartean bederen.

Renteriak bere eskuz idatzitako 1857. eta 1863.eko informeeek datu garrantzitsu mordo bat ematen digute. 1857. ekotik aldatuta hona hemen:

“Contestación del Cavildo Ecco. de Gorniz al interrogatorio de la Ilma. Diputación o Comisión del arreglo parroquial de Vizcaya.

1. Gorniz: Concepcion (parrokiaren izena), novecientas (jendetza).

2. Dispersa en todo.

3. Tiene quatro varriadas dispersas; la primera llamada elخالde en el centro de la parroquia con trescientas almas de radio de media hora; segunda llamada Uresaranza al norte de la parroquia, y distinta (sic) de esta unos veinte minutos, con siete caseríos distantes entre sí, y del centro de esta varriada media hora, con doscientas cinquenta almas; tercera Sarachaga al Sur de la parroquia y distante de esta media hora con caseríos dispersos entre sí, y trescientas almas; quarta llamada Gandias al mediodia de la parroquia, y distante de esta tres quartos de hora con caseríos entre si dispersos, con ciento cinquenta almas.

4. Tiene quincé casas llamadas Axeo, Arteagana bieja y nueva, Barriaguena, Beuzu, Sarachaga arriba, y baja, Yturriaga, Chacharro; Landaia nueva y bieja, Chapela, bustinza goyco y becoa, y Matiartu, de Jurisdiccion temporal de Plencia, y espiritual de Gorniz.

6. Unica Hermita N. S. de Aguirre á donde el Pueblo acostumbra ir en procesiones, la que haviendo sido demolida en la ultima guerra, fue erigida de los cimientos por esta Feligresia, y subscriciones voluntarias.

7. La Supra dicha ermita es libre de patronato, la parroquia es de patronato Real, que antes pertenecia al Marques de Camarena, solo con Jus presentandi, pues su Yglesia fue edificada por el pueblo y feligresia.

8. Tres Titulos: con tres mil quinientos rr^s de dotacion, presentaba el citado Marques. Se hallaban dos Servidos por propietarios y uno con Servidor provisto el año quarenta y seis.

9. Dos Capellanias colativas fundadas por dⁿ Juan Baup^{ta} de Arteaga, y por dⁿ Jacinto de Artaza de patronatos particulares... Etab.

Gorniz Mayo 20 de 1857.

Los curas beneficiados = Renteria = Sarachaga”.

1850. urte inguruan Gornizko Kabilduak auzitara jo zuen Gandias auzo ondoan dagoen Andra Mari ermitaren jabego osoa nahi bait zuen. Zein zen funtsezko interesa? Gandias eta Saratxagako baserriarrei zerga bereziak eta elizatik aparteko hamarrenak, eliz zerbitzuen ordain (mezak, hiletak), Gornizko apaizek berentzat bakarrik nahi zituztela, Plentziakoekin partekatu gabe.

Aipatu argudioak: ermitako liburuak Gorlizko elizan zeudela, Apezpikuaren bisitak, eta ermitaren berreraikuntzan (karlisten gerrateetan puntu estrategi-koa) Plentziarren parterik hartze eza. Dena dela istilu hauek aspalditik zetozen 1769.ean auzi bat ukan zuten, non Plentziako Kabilduak irabazi bait zuen. Baina Saratxaga eta Renteriak ez zioten epaiari amore ematen eta gainera 1850.ean ermitako atean dekreto bat ezarri zuten Plentziako apaizei ermitako sarrera debekatuz. 1851.eko epaiak Plentziako Eliz Kabilduari esku-bidea berronartzen dio Sakramentu eta mezak emateko eta gorpuak lurperatze-ko Andra Marin.

Errekurtsoak direla bide, auziak luze doaz eta laugarren aldiz ematen da epaia, berriz ere Gorlizkoen kontra. Zenon Diez probisoreak gure idazleari idazten dizkion eskutitzek aditzen ematen dutenez, hau artega, arminduta, garrastuta eta abokatu eta probisoreaganako konfiantza funts gabekoaz ageri zaigu. Auzilariok, ordea, gastuen kontu zehatza puntualki bidaltzeaz aski zuten. Baina apaizak ere bekatutik ez aske eta gureak honako hau idazten dio Cenon Dies-i, 1852.eko Ekainaren 20an, Gorliztik:

"Se quisiera poner algun influxo para el tiempo del fallo, asi como el Cavildo contrario lo ha puesto..."

1853.ean Renteria eta Saratxaga alde batetik, eta Plentziako Kabilduko Gabriel Jacinto de Cucullu eta Juan Fernando Ageo bestetik, akordio hauetara iristen dira:

1. Plentziako Kabilduak bere funtzioak bete ditzake ordura arte bezala.
2. Kanpotikako eliztarrekin Gorlizek izango du soilik eskubide.

3. Plentziako Kabilduak meza diakonatu bakoitzeko 2 erreal eta gorpu bat sartuko zen bakoitzean 4 erreal ordaindu beharko zituen. Bestalde, administrazio osoa Gorlizko Kabilduak zuzenduko zuen.

1851.ean Renteriak elizako meza perpetua eta urtemugakoen murrizke-ta eskatzen du. Karlista gerrate denborako zenbait elizkizun ordaindu gabe zeudela ta. Epaia: mezakoa 8 erreal kobra zezatela.

Baina apaiz *ekonomilari* honek bere zerbitzuak ere eskaini zizkien Gorlizko nekazariei, eta euskaraz. Eta honengatik, bera eta batez ere haren obra gero eta hobeto ezagutu ahala, aspaldiko auzilaria bera ezarriko dute auzitan euskal historigile eta filologoen.

Eskuizkribuaren edukina

Cristiñauac biarreco daben doctriñea, berac egunero eguin biar dituen lanac, eta beste asuntu eder eta gaurco egunean eusqueldun artean biarre-coac, iminten dire Sey Tratadu edo Satiten.

- (1.orr) *Lelengo partea Credoa, Fedeco articulu, Aytasure, Avemari Salve, Jaungoicoaren amar mandamentu, Ni pecatari, eta Neure Jesucristo Jaune imico dire asteteac diñoan moduen.*
- (26.orr) *Bigarren partea, ceiñetan iminten diran maravillosa dirian eguie.*
- (30.orr) *irugarren partea, ceiñetan eracusten dan guisonan vioceco Sentimentuec eguie Jaquiteco deuquen egarrie, eta eguie bacarric aurquitu divinidadesco Fedeagas, Cein den biarrecoa guisona Zalvetaco, humanidadeco Fedea guisona munduen viciteco biarrecoa dan legues.*
- (37.orr) *Laugarren partea, ceiñetan eracusten dan guisonan espirituuec necesidades villetuten daben erlegiño eguiascoa, Jaungoicoa ganic etorri-coa dala.*
- (43.orr) *Bost garren partea, Ceiñetan iminten dirian pasiño baco errazoyac ondo pensau biar dituen eguie.*
- (47.orr) *Seigarren partea, Ceiñetan eracusten dan es Siñistute, edo incredulidadean etorpide, eta errazoi baguea.*

PLENTZIAKO EUSKARA

A. Uriarteren gutun bilduma zinez interesgarrian Plentziako euskararen berri ematen da. Pasarte horiek kopiatuko ditugu:

- 185. 1866-6-23. Bermeotik: “He puesto también la doctrina en bascuence literario de Marquina, y me ocupo en el de Arrigorriaga; para el de Plencia tendré que pasar a esta villa”.
- 188. 1866-8-31. Bermeotik: “Luego enviaré los 3 Catecismos: el literario de Marq., el de Plencia y el de Arrigorriaga. El distinguir al de Plencia del de Arratia me va costando mucho. Supongo que los de Arrigorriaga y Plencia se escribirán con la ortografía usual y no con la vulgar”.
- 189. 1866-11-15. Bermeotik. Uriartek, bere dotrinaz dihardu, zeren eta berak ere dotrina bat idatzi bait zuen Plentziako euskarari.

“No tenían eufonias, pero tienen la e despues de la i, y también de la u. A pesar de eso, hacen más uso de la a que en Arratia, por tener Plencia bastante cerca a Bermeo, y ser bastante buenos hablitas. En Plencia se va perdiendo mucho el vascuence, pues la juventud, casi toda, habla el castellano”.
- 190. 1866-12-22. Bermeotik: “yo he querido dar lugar y colocar en la cartilla-Catecismo de Plencia los términos particulares de allí, como Equidan por Yatan, Eiden por Eustan, Due por Dogu y algunos

otros; pero no me han venido en la traducción. Plencia ha mudado mucho su bascuence: se ha aumentado mucho su comercio con el país bascongado y aún fuera; andan a menudo por fuera desde jóvenes y así hacen mezclas del bascuence; hace rato que casi la totalidad del pueblo habla castellano y muchísimos ni entienden el bascuence. A pesar de esto, la gente de bastante edad conserva y habla el bascuence y con las locuciones de que hace mención el Padre Zabala; por cuyo motivo S. A. puede hacer en el Catecismo de Plencia todas cuantas enmiendas y variaciones guste.

Yo tengo un manuscrito, que tiene 50 hojas y que contiene el Catecismo, modo decir misa, Viacrucis, rosario y otras cosas, en bascuence de Plencia. Es de D. Juan Cruz de Rentería, Cura de Gorliz que dista un carto de hora de Plencia, único escritor de aquella comarca. Si Vd. quiere le enviaré. En Plencia se predica en bascuence de Marquina por Astarloa, o el P. Fr. Bartolomé; todos los curas son forasteros". Hala ere, geroago ikusiko dugunez, Renteriak ez du eredu horretan idazten ez peredikutzen.

- 191. 1867-1-5. Bermeotik: "He recibido su grata... fecha 26 del mes próximo pasado, en vista de cuyo contenido adjunto remito a S. A. el Catecismo y demás de D. Juan Cruz de Rentería, Cura de Gorliz... cuyo bascuence es idéntico al de Plencia.

D. Juan Cruz trató de imprimir su Doctrina hace unos 5 años; al P. Estarta y a mi nos comisionaron para examinarlo y no lo aprobamos por el mal bascuence..."

Uriartek, azken aurreko gutunean aipatu duena gogoratzuz, ekidan/eiden Plentzialdeko formez Juan Mateo Zabalaren *El Verbo Regular Bascongado del Dialecto Vizcaino* liburuak (56.orr) hauxe dakar Plentziako euskarari buruz:

"En Plencia, Guecho y pueblos comarcanos usan como de artículos regulares y ordinarios para el pretérito remoto de indicativo de leguian, cenguian, nenguian, etc. (de la columna n.º 14 que son los regulares del pretér. imperfecto de subjuntivo) ciñendo el uso del evan, cenduan, nevan o nendun de la 2.ª a la formación del pretérito imperfecto. El mismo uso del leguian, nenguian... hacen en Llodio, Orozco, Barambio... aunque sin excluir el evan, nevan... y podemos decir que en todo Vizcaya se practica poco o mucho esto mismo. He aquí la clase de conjugación que usó Mr. Lizarraga en su traducción del Nuevo Testamento, de la que han hecho misterio el P. Larramendi, prólo. al Dicc. pg. XXXIV y Mr. Lecluse, Man. 3 y 10.

Azkueren eskuz idatzitako nota eta zirriborro batzuetan (*Azkuete Biblioteka*) agertzen denez, Barrikako Gregoria Libarolari esaldi hau jaso zion: 'Baki, jauna, Uk (urliak?) zer esa eguidan. Sabe Vd. qué me dijo?'

Honakorik, dena dela, ez da agertzen Renteriaren obra honetan. Baina bai *equion*, bi aldiz: “Cer jaso equio Jesuceri” “Cer jason equion”.

Azkuek, Juan Agirre, Maruriko abadeari aditz forma hauek jaso zizkion: ni yoan nekion, nekizun, nekizuen, nekien; ekiden, ekien-ekien, ekion, ekizun, ekizun, ekizuen, ekien.

Eta obj. pluralekoak: ekidezan, ekiozan, ekiguzan..., eta hau gehitzen du: “Pero se dicen más etorri dakun, dakozan, etc.”

Beste batetan, bizkaieraren batasunaz ari delarik, hau diosku: “Conservaré las flexiones moribundas il ekion, por dakon, ekigun por dakun, ekiozan por dakozan”. Eta hau ere: “*ondata ekioezan* por *yakezan*” (erabili behar litzatekeela, alegia). 1.º porque aun se usa hacia Barrika, Bakio, Maruri; 2.º por evitar anfibología.... “*Ondata yakezan ondasun guztiak*” puede significar todos los bienes que se les han hundido o todos los bienes que se les hundieron.”

Morfologian, 647. orrialdean:

3. “Ya antes se dijo que en el Occidente de Vizcaya se oyen estas flexiones remotas sin deformación producida por elemento familiar, y hay autores que nos las presentan así. Micoleta dice *bior ekidan* se me tornó y el mismo Añibarro trae una flexión casi intacta: Jesukristo biztu ezkerre *agertuekiela* (por ekioela), que Jesucristo... se le apareció. En Bakio oí la frase *kanpoan il ekiozanak* los que se le murieron fuera.”

4. Todas las flexiones de objeto de tercera, bien miradas, son de subjuntivo. Para ser de indicativo les falta la z inicial de *zan*. Me suenan (no sé si por haberlas tal vez oído de mi madre) *il zekion* se le murió, *etorri zekigun* se nos vino.

“En las mismas localidades en que todavía están en uso, se valen del núcleo de subjuntivo transitivo *gi* en vez del indicat. *u*. En lugar de *ekarri genduan* ‘lo trajimos’ dicen ahí *ekarri gengie* (sin la e final por lo menos en Barrika). Los viejos autores labortanos se valen asimismo del núcleo de subjuntivo —za— y los bizkainos, de su correspondiente —gi— en flexiones de indicativo remoto, no en el próximo”.

Baina eta Plentzia edo Gorlizko hizkera hilik ez ote da? Dirudienetz itzas nabigazio luzeak, herritik kanpo bizitzeak, alegia, galdu zuen aspalditxo Plentzaldeko euskara.

Iñaki Gaminde eta hortik ibili garenok badakigu ondotxo zein zaila den lekuko fidagarri bat aurkitzea. Hor bizi diren euskaldun apurrak inguruetako herrietatik etorriak dituzue.

GRAFIAK ETA FONETIKA

Hemen eta hurrengo puntuetan Renteriaren Dotrina aztertu arren batez ere, Uriarterenarekin ere konparatuko dugu: *Catecismo Bascongado. Dialecto de Vizcaya. Variedad de Plencia*

1. Bokale geminaturik edo bikoitzik ez da agertzen (Camparic -21.orr-, zarra). Uriarte: inoiz bai: *miiñagaz* (24. orr.).
2. Hitz bukaerako eta hitz bitarteko bokalen elkarketa edo eufoniak edo armonizazio bokalikoa, honela gertatzen da:

a) hitz bukaeran:

- e + art. a: -ea, -e, -ia. Ex *semea, deunguec, Ceuria*.
- o + a: -oa, -o. Ex. *misteriosoac, juicio* (el juicio).
- i + a: -ia, -ie, -i. Ex. *irudie, hosti* consagradue.
- u + a: -ue, -u. Ex. *galdue, articulue, governu* (el gobierno).

b) hitz barruan:

- ea- -ia- Ex. *biarreco*
- ai- -ei- Ex. *ucein*

Gaur egun, Uribeko Kostaldean, bokalen elkarketa honetan, lehenak irauten du, luzatuz apur bat, azentuatuz singularrean. Pluralean azentua lekuz aldatzen da. Ex. etzé, êtzek.

Renteriak bukaerak nahiko ondo gordetzen ditu, baina argi ikusten da ordurako hasia zela laburdura.

3. Aurreko bokalea i/u bada, hurrengoa isten da ia sistematikoki: Ex. *guresoac, ycerra*.

Plentzia aldeko erregela hau ia beti betetzen da eta Renteria eta Uriarterengan ere bai, baina eliz hitzetan:

Renteriak: *Jaunaganic, cristiñauac, obligauric, Aita gurea, igaroten, gurasoac*.

Uriartek: *Yauneganic, cristiñauac, obligueduric, aite gurea, igueroten, guresoac*.

Hala ere, inoiz Renteriak *lauguerren*, Uriartek *laugarren*.

Aditz formetan, Rent. logikoki: *deu, deuquen, irecasteco, cein de*.

Ur.: *dau, gure dau, iracasteco, cein da, amatea*.

Beraz, Renteria hizkerari fidelago zaio aditz formetan.

4. s/z: teorian bereizten ditu s/z eta ts/tz digramak, baina praktikan ez, hau da, ez daki noiz jarri behar diren bat eta bestea askotan. s/z, ts/tz grafiez idazten diren soinuak, nahiz eta Renteriaren garaian Bizkaian ia erabat galdurik egon, dirudenez Markinaldean ezik, idazle landuek bereizi egiten zituzten (XVII-XVIII.eko durangarrek, Olaetxea, Cardaveraz Markinarrek (salbu Fr. Pedro Astarloa), Añibarro, Zabala, Uriarte... baina ez landugabeek (Iturriaga Ugaokoa Ulibarri eta gure Renteria, kasurako).

Renteriak s-ren ordez z, c, darabil maiz (*ezan, zartu, dacuz, auci*) eta, alderantziz, z-ren ordez s: *guisona, icenagas, gustis, vistu*. Azken hau normalagoa da, jakina.

Bestalde, modu sinplez jokatzeko du: s eta z bai frikariak bai afrikatuak notatzeko erabiltzen ditu.

Uriartek, berriz, s/z idazkeran ondo bereizten ditu eta afrikatuak ere bai, ts/tz idatziz.

5. Txixtekariak: [ʃ] edo [š] idazteko zein letra erabiltzen du?

X (*ellexea, gox, villox*) gehienbat

S (*cuisidu, murmusiegas, guesoac, nos*)

Uriarte (*ellesseac, maessu, maissu gueissoac, noss*) eta inoiz s (*billosac*)

Hau da, Uriartek, Cardaveraz eta Moglek bezala, bikoiztu egiten du s.

z, c (*amodio icetue, auce, ucela, icil, goz, maezu*). De la Cuadra dugu txetxekari hau idazteko z eta c erabiltzen dituen bakarra (iz, ic). Kasu honetan ere txistukarien arteko bereizketa eza eta liburu argitaratuetakoko grafien ezezagupena bat datoz.

i-k diptongoaren bigarren elementua osatzen duenean [ai, ei, oi], palataltu egiten du ondoko kontsonantea: *ellexa, gox, cuisiduten*.

Honetan, erregulartasun handia dago.

6. |X-| |j-|

a) izenetan: jaun, Jangoicoa, beti J- j-, baina Plentzian *Iauna, Iangoiko* (?), *Jesus, Jerusalem, judeguec, jaube, jayegunetan, jocoac, jagolea, janarizat, jatecoa, -coagaiti*.

b) aditzetan: *jayo, -queria; jarri, -ric; jan, jate, -agaiti; jo, jote; -teagaiti, jozaituen; jaso; josi; jarraitu; jausti*.

Beraz, nagusiki j- baina zalantzatxoak ere badaude:

jagotea (4aldiz) ≠ *yagoten* (1 aldiz); *jaguiten* (2 aldiz) ≠ *yaguiten*.

c) Laguntzaileetan (dj-): *jatas, jacan, jaquen*

d) Sintetik.: *joasan* (iban)

Uriartek, berriz, /y/: *yaune, yaquin, yaquintsua, yaubeari, yai...* Añi-barrori jarraiki eta Plentzialdeko hizkeratik hurrago.

7. Oso jenerala da V (*vacarric...*)

Badaude zalantzak b/v artean (*zavaldu/zabaldu*).

8. Y grekoa oso arrunta da, bai bokal artean (*baya, coroya*), bai hitz hasieran ere, konts. aurrean (*yl*) nahiz diptongo bat dagoenean: *bay, onay*.

9. rr- epentesi gabe, hitz hasieran: *rrevelauco, rrecivietaco*; n-ren ondoren: *onrrau, deshonrraraco*; R-: *Redemptorea*.

10. h-: *hostien, hortuen*.

11. Dipt. + n + vok: ñ: *baño, oyñec, ceyñec* (ia beti).

i + n + vok: ñ gehienbat: *Cristiñau, siñistu, iños*, gaur ere esaten den modura. Baina, joera hau nagusi izan arren, zalantzak ere badaude: *examñeu/examineu; virgiñeac/virgina*. Eta inoiz, bustidura gabekoa nagusi gertatzen da: *jaquinic, anchineco*, etab.... Uriarte: -iño.

i + ll + vok.: ll: *yllec, ylluna, ibilli, mille*. i + l (hitz bukaeran): l nagusi. Ikusten denez, Renteriak bere herri hizkeran bezala, palatalizatu egiten du. Uriartek ere bai. Baina bizkaierazko textuetan, ai, ei, oi, ui + n, l kasuan ezik, despalataltzeko joera dago.

12. Renteriak maiz ez ditu aditz nagusi eta laguntzailea bereizten: *eranzuten-du*. Eta ez agertzen den esaldietan ere ez du bereizten partikula hori aditzetik: estaquianari. Uriarte: ez daquienari. Bizkaierazko testuetan idazle landuek, aditz nagusia eta laguntzailea lehenik, ez eta aditza geroxeago, bereizten ikasiz joan dira. Segur asko, J. A. Mogelen *Confesino ona* eta Fr. Bartolomeren *Icasiquizunac* moduko liburu argitaratuen eragina kontutan hartzekoa da. Uriarte, jakina, ortografia landuaren baranoan mugitzen da. Renteria ez.

13. Azentu batzu: *edó, vatá, beticó* (36.orr), *atenciñó, irécastéco* (43.orr). Uriartek ez du azenturik ezarten.

Oro har, ortografian koherentzia eta erregularatasun handia dutela esango nuke, bai batak eta bai besteak.

MORFOLOGIA

1. Izenaren morfologia

genit sing.: -en (pecatu *mortalen* beyan, esaten *dagoanen* ondoti...). Ez dira bereizten sing./plur. Hala erabili zuten Cardaverazek (bere teoria-

ren aurka), Olaetxea, Fr. Pedro Astarloa... Uriartek -en darabil beti.

-an (*crucean* ganian)

-aren (*jaubiaren*)

erlatiboa: -ric (*aspiric* urten, *vecoquiric* vulerrera, *oyric* jagui, *cruceric* erecric, *aric* etorricoda). Uriartek ere bai. Zaharragoen artean: Cardaveraz (-ti ere bai), Olaetxea, Añibarro (*Lora Sorta*, *Escu-Liburua* 1802), Fr. Pedro Astarloa...

-ti (*echeti* urten, ecer *ecetati*...). Hola erabiltzen da gaur egun ere. Renteriak-tic erabiltzeko joera nabaria du. Uriartek -tic/-ric.

datiboa: -ay (onay) -ai erabiltzen dute Añibarro (*Escu-Librua* 1802, 1821), Fr. Bart. (*Icasiguizunac*), Fr. Pedro Astarloa...

-ey (deunguey) -ei: J. J. Mogel (*Baserr. Echecho Escol.*).

destinat. sing: -anzaco/pl. -ensat (*davenensat*)

instrumentala eta sozilatiboa, nahasirik batzutan (cer icengo da nigues, amodioagas visturic...) nahiz eta inoiz zuzen ematen duen ere (ones campoan, ones campoti...). Kasu bi hauek maiz aski nahasten dituzte idazle zaharrek: Cardav., Olaetxea, J. A. Mogel, J. J. Mogel, Uriartek ere.

Renteria zabartxoia ere bada inoiz (gaztelaniaz idazten duenean den legez) ex: *espirituscoa dire*, *yño quendu ecin leiquezune*, etab.

2. Aditzaren morfologia

(Eskuizkribuan agertzen diren zenbait aditz forma eta hitz gaur egunean ere erabiltzen dira. Kontsulta batzu egina naiz eskuizkribuan agertzen diren aditz formez eta hitzez. Lekuko kontsultatuak, honako hauek izan ditut: Mari Sistiaga, Isuskizakoa; J. M. Garaizar eta Bernardin Larrazabal, azken biak Sopela eta Mungian jaiok, Gorkizen bizi direnak.)

A) Aditz laguntzailea

NOR: *den/dañac* (el que es); *dire*, *dirian*, *garenian* (Uriarte: *dire*, *direala*, *gareanean*), *cen/zala*, *zan* (Uriartek ere: *zan*), *es*, *cinian*, *cirian*, *dille*; *leitiquiana*; *ceitean* (yl ceitean, podía haber m.)/zatequian (eldu zatequian). Hola esaten omen da baita Mungia eta Laukizen ere. Ex: eldu zatiken al ixen baban; *gaitean*, *deitean* (Uriarte: *gaitezán*, *dedin*), *bedi*, *esgeites*, *leiquian/lei* (Uriarte: *leitequeana*).

NOR-NORI: *jatas*, *jacán*, *equion* (lehen aztertua); *zaquidez*, *leiquion*.

NOR-NORK: *deu*, *dogucen*; (hark) *deben*, (hark) *ditu/baditus*, *dituen*; (haiek) *ditues*, *balitus* (Uriarte: *deuen*, *davenean/dabenac*, *dituzanac/dituzenac*, *dituez*).

(Plentz. dosus/dittusu, Mungian ere).

(hark) *deuen*; *cenduen*, (hark) *evela/eban*; (haiek) *even/eben*. (hark eta haiek) *cituen*. Uriarte: (hark) *cituzala*, *cituzen*; (haiek) *cituezan*.

neude (Azk. *Morfol. ...yo neude*: Bakio, Barrika, Begoñan entzuten omen zen). *Zaitu*, *zaitut*, *gaituelako*; *cenduen*; al *neuquesan* (eguin al neuquesan), *neuquian* (nic enzun biar neuquian), *deuquian*, *euquian* (ecin bada ichi euquian, irecasi ecin euquiana). Gaur egun: ezi euken. ezi neuken.

badei (aurquitu badei ventaja andiaco tratue; ceiñec aurquitu badei); ikus Micol. (euria badagi bere...); *leique* (esan leique) *leiquiana* (ecin leiquiana), *leiquecian* (esan ecin leiquecian loza bagaqueriec), *leye* (Uriartek: *leguie*) (euqui leye), *lei* (emon lei, se puede dar). Hemen, lei, leye iragankor nahiz iragangaitz izan ditezke, eta gaur ere bai.

gaicen (gaur ere hola). *Naguisu*. *Daguiden/daguidan*. (Uriartek ia beti -gui-: *gaguisen*...

NOR-NORI-NORK: *deust*. Gaur ere Sop., Laukiz... eta obj. sing. eta plur.

Deuscu, *deucesu*, *deucegu*, *deucela*, *deuces*, *deuzo*. (Uriartek: *deutsezu*, *deutsanac/deutsenac*, *deutselaco*... Gaur: dotze, dotzo, dotzut, dostezu... ex: aurek in dotze erregalo (hari), aurek in dotze eureri erregalo batzuk. *Deucet*, *eucen*, *eucela*, *beeucen*, *eucesan*, *deuzut*, *deuzudes/dozut* (2 aldiz), *deustezulako*, *ceusten*, *ceunzian* (Gaur, Laukiz inguruan ceuntzean). *Euzun*, *leiquezune* (yño quendu ecin leiquezune). *eguidezu*, *eguidezus*, *daigule*, *deigucela* (hiru pertsonatako aditz forma zaharren antzera), *eguiguzu*, *eguizus*.

B) Aditz trinkoa

egon: *vago/bago*, *gagozanoc*, *legoque*.

egoki: *dagoquio*, *dagoquioe*, *zagoquios*, *dagoco*, *jagocan*. (Gaur. galduric). Uriarte: *dagocala*, *yagoquee*.

esan: *diño*, etab...

etor: *datorquiosan/jatorzu*. (Gaur, biak: datortzu/iatortzu). Uriarte: *yatortzu*.

euki: *deuco*, *esteuco*, *deuquiala*, *esteuquienac*, *leuquia* (noc leuquia, ¡quién tuviera!). Uriarte: *dauco*, *dauquenac*, *dauqueenac*.

erautsi *direuque/dirauque*, *direuquen*, *direuco/dirauco*.

irautsi?: (-qu-darabil. Letraz nahastu ote da?)

iraun: *direuen*, *direu*.

euci: *euci* (e. nire arimea).

erdu: *erdu*, *erdue*.

ikus: *dacus/dacuz*, *dacuses*.

jarraiki: *darraiquio*.

eroan: *zaroasan.*
 erichi: *derichoen.*
 irudi: *dirudi.*
 joan: *zoazanian.*

©) *Forma ez pertsonalak*

Infinit./partiz: jaso/jason, adierazon, votarazon; pensa, acorua, condena, sol-ta, paga, manca... kostaldean legez.

Gerundioa: -iten: *emoiten, iceiteco/izaitea*. Bizkai mendebaldekoa. Uriartek ere: *emoiten, urteiten*.

-ean: *galcean* (alperric *galcean* deu *demporea*) (Gaur biak: *gal-tzen/galtzean*). Bizk. erdialdekoa. Ez du erabiltzen Uriartek.

-tuten, -tuteco, tutea: *adituten* emon...

-etan, -etea, -etaco: *perseguietan, gocetaco, consoletea*.

Azken biak oso zabalak Bizkaian. Azkena ageri da nagusi Uriartegan.

Partiz + -(r)ic, -(r)ico (egundo ez -ta): *zarturic, jaquinic, eguiñico, esaneco, nastaurico*. Inoiz partiz. + co: *ostuco*.

Ondorio gisa, aditz formei dagokienez, forma zahar batzu darabiltza (equion, euquian, ceitean, zatequian, badei...) eta aldaki anitz.

LEXIKOA

Renteria, bai literaturan eta bai jendearen ahotan erabiltzen diren hitzez baliaitzen da:

Hitzen forma bokal ugari agertzen da: *ucein, gaugueco, ezcomacora, oreinche, viortu, egustena...*

Renteriak ahurkaz dakarzkigu erdal hitzak: *Casa bat* (Noeren kutxa) *Causa dela medio, usoe errazoian, vullea, varullue*.

Baina, hitz landuak idazten ere badaki: *gogortade, eguitade, eguiquerac, vazandu, modu berian, izaitea* —el ser— *gizonezco vazarra* (la humanidad).

-bide atzizkia maite du: *ezaupidea, ireupidea, lucepide, etorpide, iques-vide*.

Hona hemen gehienbat Bizkai mendebaldeko diren hitz batzu: *guinerra-ba, mamurtu, vetatu, ariche* (“arichen erramatati dandillesque”).

Beraz, denetarik da hemen. Azkuek ez dakarren hitzen bat edo beste ere: ur *tastal* bat, *galcice, zerzelletasun* (zerzelada, honen kidekoa, egun ez da

ia idazten zoritxarrez). Uriarteri dagokionez, elizakoak izanik, ez da erdaratiko hitzak erabiltzeko beldur (inoiz Renteria bera gerta daiteke garbizaleago: *Ur. obra misericordiezcoac. Rent: misericordiesco eguiguera*). *Ex. preguntea, errespuestea, Abrahamen senoa, usu errazoezco, motibo, cleitue, colaciñotzat, alcantzau lujuriaren contra castidadea, ira edo aserre charraren contra paciencie, guleriaren contra tenplantzea, Embidiaren contra Caridadea.*

Renteria eta Uriarte, biak Plentzia aldeko herri hizkeraz idazten saiatu arren —eta ez bata ez bestea ez ziren hangoak—, hala ere tradizio idatziaren eragina nabaria da biengan Uriarteren kasuan, aditz formetan, Renteriarenean, arlo guztietan.

RENTERIA ETA URIARTE

Renteriaz mintzatzean, Uriarte agertzen da halabeharrez. Txanponaren beste aldea. Uriartek kondentzen du eta agian salbatzen Renteria, aldi berean.

Baina, Uriarterengatik izan ez balitz, edo Bonapartegatik, hark honi bidali baitzion, beharbada Renteriaren idazlana ez zitzaigukeen helduko.

Renteria ez zen irten bere txokotik. Gorlizko eliztarren euskara ezagutzeaz aski zuen bere eliz zereginetarako. Baina Uriartek ez. Hau, Euskal Herri zabaleko gizona genuen. Misoiak ematen han -hor-hemen ibilia, Bonaparte printzeak ere bere lanetarako nora nahi joan arazi zuen. Arrigorriagakoa jaiotzez, Markinan egon zen eklaustrazio denboran, luzaro eta 1839-45 inguruan J. J. Moglekin batera agertzen da apaiz lanetan.

Geroztik ere, gehien bat Markinan bizi izan zen.

Uriartek ondo ezagutzen zituen gure klasikoen lanak. Eta, jakina denez, Biblia osoa itzuli zuen gipuzkerara, L. L. Bonapartek agindurik. Printzeak Biblia bi euskalki literario nagusietara bakarrik itzul zedin agindu zuen. Uriartek Beterriko euskara literarioa hautatu zuen, hots, Lardizabalek landua. Hau du Uriartek eredu aditz laguntzailean, eta hitz batzutan (lapurteraz ere erabiltzen direnetan), eta Agirre Asteasuko hitz multzo handienean.

Bizkaierazko klasikoak ere (markinarrak, Añibarro, Zabala) ezagun zituen. Idazle landuek liburuetan ikasten dute idazten, hain zuzen ere. Eta honegatik (ortografia barru) gaitzesten zuen, ene ustez, Uriartek Renteria.

Hala ere badirudi bai bataren bai bestearen kasuan, Bizkaiko pulpituetik zabaldu zen markinar idazleen (Fr. Bartol., Fr. Pedro Astarloa) eredu, areago, eliz-liburuetakoa euskara landua ez zela garai hartan non nahi eta bera bakarrik dotrina eta sermoetan beste gabe haintzakotzat hartzen. Renteriak baztertu egiten du, nahiz eta ez guztiz. Uriartek, dialektalismoaren eraginez, bizkaiera modu bat baino gehiago irakatsi (*Cartas*, BRSVAP 1957, 1958) eta

landuko du, azpieuskalkiak eta tokian tokiko hizkerak ikasi eta idatzizko mailara jasoko ditu. Nola nahi ere tradizio idatziaren aztarnak Renteria bezalako idazle aski landugabe eta zabartxoengan ere soma daiteke.

Bibliografia

- J. C. DE RENTERIA: *Cristiñauac biarreco daben doctrinea...* Bibl. Dip. Vizc. Bv-40.
- J. A. URIARTE: *Catecismo Bascongado. Dialecto de Vizcaya. Variedad de Plencia.* BVD. m/s Bv-37.
- G. GONZÁLEZ ECHEGARAY: *Catálogo de manuscritos de la Sección Vascongada.* Diput. de Vizc.
- : *Catálogo de los manuscritos lingüísticos de la Colección Bonaparte que se conservan en las Bibliotecas de Bilbao, Pamplona y San Sebastián.* Madrid, 1979.
- ARCHIVO HISTÓRICO ECLESIAÍTICO DE VIZCAYA: *Parroquia Purísima Concepción de Górliz.* Derio.
- : *Memorial de la Comisión de los feligreses de Sta. M.ª de Górliz sobre contribuciones al culto y clero. Años de 1842-44. (Inventario de materias... 181.orr., 2.zenb.)*
- : *Expediente incoado por el Cabildo Ecles. de Górliz sobre el pago de las atenciones del culto. Años 1853-1861. (Inventario 182.orr., 5.zen.)*
- J. M. ZAVALA: *El Verbo Regular Vascongado del Dialecto Vizcaíno.* Ignacio Ramón Baroja. 1848.
- R. M. AZKUE: *Morfología Vasca.*
- R. M. AZKUE: *Eskuizkr.* AZKUE biblioteka.
- M-B. ALZOLA: *Renteria-tar Joan Gurutze, bere eskuskribuaren aurkibidea.* BRSVAP. 1973.
- Estudios Socio-Económicos Comarca Plencia-Munguía:* Cámara de Comercio, Industria y Navegación de Bilbao.